

Josip Belamarić

Institut za povijest umjetnosti
Centar Cvito Fisković
Kružićeva 7
HR - 21000 Split

Prikaz / Review

UDK / UDC: 7.07Lonza,
N.:930.85(497.584Dubrovnik)"12/14"
DOI: 10.15291/ars.4357

Nella Lonza, *Ana, Pavo, Grlica. Rekluze i pustinjaci u pobožnom krajobrazu srednjovjekovnog Dubrovnika*

Ana, Pavo, Grlica: Recluses and Hermits in the Spiritual Landscape of Medieval Dubrovnik

Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Dubrovnik:
Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2021., 384 stranice,
ISBN 978-953-347-327-7

SAŽETAK

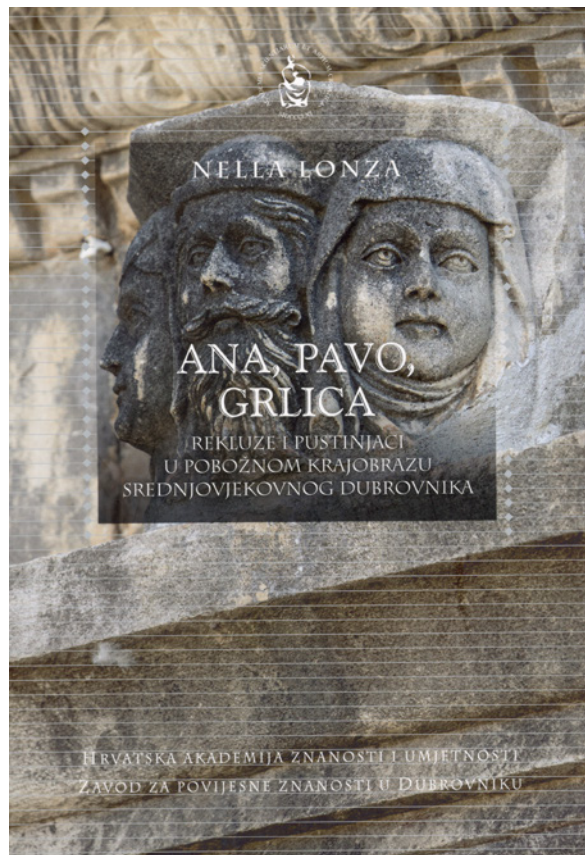
Najnovija knjiga Nelle Lonza do tančina istražuje fenomen pustinjaštva u pobožnom krajobrazu srednjovjekovnog Dubrovnika. Knjiga je upravo pionirski doprinos kulturnoj i religijskoj baštini Dubrovnika, dubrovačkog kraja, ali i čitave naše obale, doprinos koji će bez ikakve sumnje imati odjeka u historiografiji koja se bavi ovim pitanjima u širem sredozemnom i europskom kontekstu, u vremenu srednjeg vijeka i renesanse, u kojem su sveto i religiozno još nerazdruživo spojeni s profanim i svjetovnim.

Ključne riječi: Dubrovnik, srednji vijek, rekluze, pustinjaci, srednjovjekovna pobožnost

ABSTRACT

Nella Lonza's latest book thoroughly examines the phenomenon of eremitism within the religious landscape of medieval Dubrovnik. The book is a pioneering contribution to the cultural and religious heritage of Dubrovnik and its surrounding, as well as the entire Adriatic coast. Lonza's research will undoubtedly resonate among scholars engaged in the study of these issues within the broader Mediterranean and European contexts, particularly during the medieval and Renaissance periods when the sacred and religious were still intricately intertwined with the profane and secular aspects of society.

Keywords: Dubrovnik, Middle Ages, recluses, hermits, medieval piety

Proučavajući grad i čitajući srednjovjekovna povijesna vrela, pred oči nam iskače Dubrovnik u kojem na uglu svake ulice postoji neka crkva, u svakom gradskom bloku jedan samostan. Koncem 13. stoljeća u Gradu bijaše trinaest samostana raznih redova, što muških što ženskih. U tlocrt povijesne jezgre s prijelaza iz 14. u 15. stoljeće može se ucrtati tridesetak mjesta na kojima su živjele rekluze i poneki pustinjak. Zamislimo k tomu i domove u koje su se mnoge udovice ili pobožne žene znale povući u svojevrsni redovnički život, često s družicama s kojima su formirale kućne samostane. Govorimo i o vremenu kada su žene iz boljih kuća, pogotovo mlađe, zatvorene u svojem domu. Neke iz njega izlaze triput u životu: na krštenje po porodu, na udaju i – kad ih pokopaju. Na kuće „izgrađene sve na isti način, kao od istog graditelja i u isto vrijeme” – kako kaže Filip de Diversis – takav plan grada baca mrežu boja drukčijih od onih na koje smo naviknuli.

Povjesnica dubrovačke Crkve i pobožnosti bila je donedavna usmjerena uglavnom na sakralnu arhitekturu i redovničke zajednice, što ne iznenađuje s obzirom na to da su neke od crkava i samostana i danas autoritativne prostorne činjenice u tkivu povijesne jezgre. Uočavajući golemu disproporciju između mršavih dosadašnjih razmatranja i izrazitog obilja arhivskih izvora o rekluzama i pustinjacima u srednjovjekovnom Dubrovniku, Nella Lonza upustila se u višegodišnje istraživanje te, kako veli, „slijepe pjege” dubrovačke historiografije. „U obranu historiografskog nehaja može se istaknuti da je priroda fenomena rekluzu takva da je lakše reći što one nisu, nego što jesu”, veli sama autorica koja ovom knjigom u znatnoj mjeri korigira spoznaje o fenomenu rekluzu, pokornica, prizidnica, zatvornica, isposnica, zazidanih djevojaka (*virgines muratae*), iliti picokara (u brojnim varijantama tog izraza), trećoredica, siromašica...

Autorica najprije razmatra problem geneze eremitizma za koji se dugo smatralo da je ojačao u 12. stoljeću zbog krize samostanskih oblika, „no novija su istraživa-

nja sklonija uspon pustinjaštva gledati kao zaseban fenomen, alternativnu opciju za muškarca koji je odlučio život posvetiti vjeri. Naime, već se rano može uočiti preta-panje između oblika pobožnoga života u osami i u zajednici (anakoretska i cenobit-ska tradicija). Redovnik se također mogao posvetiti samoći i kontemplaciji, u kojoj želi 'slušati Božji glas'. Na nekim su mjestima obje forme postojale u neposrednoj blizini. Život u samostanskoj zajednici i izvan nje mogao je predstavljati i dvije etape na redovničkom putu." [str. 22]

Zaista, postoji više potvrda da su se dalmatinski benediktinci povlačili u pustinje, zatvarali kao *reclusae* u izbe prislonjene uz kakvu crkvicu. Nella Lonza ističe „da su kroz povijest monaštva eremitizam i cenobitizam koegzistirali, odnosno u praksi se stapali u različite monastičke i paramonastičke oblike”, te da su se redovnici mogli osamiti i unutar samostana ili na drugome mjestu. No, u srednjovjekovnom su Dubrovniku postojali – zaključuje – razni oblici života posvećenog vjeri: „skoro da bi se moglo reći da je svatko na svome pobožnom putu mogao potražiti ili stvoriti formu koja mu je najbolje odgovarala”. O tome govori već Statut iz 1272., uz picokare spominjući i „one koje drugačije žive u pokori izvan samostana” (*aliter viventes in penitencia extra monasterium*). [str. 191]

Zasebno razmatranje posvećeno je problemu pojma „picokara” koji je obuhvaćao više kategorija žena, koje su mogle živjeti same u vlastitim kućama ili pak udružene – obično uz neku crkvu, sklonište, konvikt, gostinjac, bolnicu... Njihova je djelatnost obično molitvena i dobrotvorna. Pobožnost im se često sastoji od dugih, pa i kontem-plativnih molitava, katkad i od strogog posta, bdijenja, cilicija, bičevanja. Obavljaju jedno od glavnih djela kršćanskog milosrđa – služe bolesnicima u posljednjim časovi-ma, a poslije smrti posebnim molitvama pomažu njihove duše. No ne treba preskočiti spomenuti i da se, osim u izvornome časnom značenju, riječ „picokara” katkad rabila u prenesenom značenju „bogomoljke” licemjerne pobožnosti.

Govoreći o specifičnim dubrovačkim prilikama, autorica upozorava na „odre-đenu nedokučivost teme, koja se može pripisati oskudnosti informacije u izvorima kao i terminološkoj neusklađenosti zbog koje se rekluze i pustinjaci često brkaju s pripadnicima vjerskih redova”. Strpljivom analizom izvora prati ili naslućuje tran-sformaciju rekluzi u zajednicu picokara, odnosno trećoretkinja, premda je često ri-ječ samo o alternativnim nazivima (*recluse over bizochare, bizochara seu reclausa, bizochara reclusa, pinzochera et reclausa*). Čini se ipak da se od druge polovice 15. stoljeća razvijaju zajednice trećoredica franjevačkog reda, potom i dominikanskoga, koje su „na pobožnoj sceni Dubrovnika u izvjesnoj mjeri potiskivale rekluzorije time što su svjetovnjakinjama nudile vrlo poželjnu alternativu”. [str. 230]

Srednjovjekovno vrijeme, zapravo, često nije bilo na čistu koju regulu, ako ikoju, slijede te pobožne žene koje se nahode pod toliko različitih imena, koja su mogla biti sinonimi i antonimi. Lonza s pravom podcrtava: „Treba se kloniti pretpostavke da se iza promjene u nazivu skriva i promjena u načinu pobožnoga života: 40-ih godina 15. stoljeća u zapisima izvršenja oporuka odjednom se neke rekluze u nizu zapisa počinju nazivati 'picokarama', odnosno malo se koristi jedan, malo drugi na-ziv, premda u stvarnosti nije došlo ni do kakvog preobrata.” [str. 65] Konstatacija bi se očito mogla odnositi i na praksu u drugim dalmatinskom gradovima.

Osobito važan doprinos knjige sastoji se u naoko iznenađujućem zaključku da su dubrovačke rekluze (u različitim emanacijama imena) u stvarnosti mogle imati širo-ko polje kretanja – sve obdržavajući obligatnu kućnu pokoru, molitvu... „Dubrovač-ki arhivski izvori ne podržavaju sliku rekluzi kao siromašica osuđenih na životarenje i ovisnost o tuđoj dobrotvornosti, već ih ocrtavaju kao relativno samostalne žene s vlastitom imovinom, prihodima i poslovnim aktivnostima. S obzirom da su rekluze mogle ulaziti i izlaziti iz prizidnica kad god su htjele, mogle su djelovati kao svjedoci u određenoj društvenoj situaciji, ali i počinitelji ili žrtve zločina.” [str. 261] Nedvojbeno je utvrđeno da su se dubrovačke rekluze slobodno kretale, putovale u daleka svetišta,

znale provoditi noć izvan rekluzorija, ili čak u njemu pružiti utočište kriminalcima. Paralelu možemo naći, primjerice, kod splitskih romita koji su s Marjana regularno silazili u grad, u posjet rodbini ili da bi prosjačili kruh. Imamo, dapače, i nekoliko zanimljivih dokumentiranih slučajeva iz kojih se vidi da su marjanski romiti znali svojim mišljenjem izravno, pa i na dramatičan način intervenirati u bilo gradske svakodnevice, o čemu veoma sugestivno govore kronike splitskih povijesnih događaja iz 70-ih godina 16. stoljeća, koje je svojedobno objavio Vincenzo Solitro u knjizi *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji (Documenti storici sull'Istria e la Dalmazia, Venezia, 1844.)*.

Znatan prostor knjige posvećen je raznovrsnim oblicima pobožnog života izvan okvira samostanskih institucija. Praksa polaganja javnog obećanja čistoće (ne i redovničkih zavjeta), uz koju nije nužno išla pretpostavka siromaštva i poslušnosti, stvorila je niz različitih obrazaca – primjerice, za parove i osobe iz viših slojeva koji su nastavili živjeti u pobožnosti u svojim domovima, do osame u malim ćelijama uz crkve, uz manji ili veći stupanj interakcije s društvenom okolinom. Možemo se dakle pitati koliko je bila striktna klauzura za žene koje su se povukle u osamu vlastitog doma, neudane ili kao udovice koje su prethodno podignule djecu. Često je riječ o dobrostojećim matronama koje uza se drže dvorkinju, ili koje su mogle udomiti više družica jednakih zavjeta, formirajući manju samostansku ćeliju. Klasičan je primjer samostan picokara trećoredica Sv. Franje koji je 1483. utemeljila knjevinja Stanica, udovica kneza Radića iz Jajca u svojoj „velikoj kući” kraj crkve Sv. Ciprijana, na vrhu današnje Bosanske ulice u Splitu. Stanica je u „svoj” splitski samostan ušla zajedno s trima družicama, a bogato ga je obdarila zemljištima od čije se obrade trebao uzdržavati. U tu su zajednicu u 16. stoljeću ulazile i žene iz Poljica, pa je tako nastala zajednica koja je postojala do početka 20. stoljeća.

Postupno se pojavio niz modela pobožnog života posvećenog brizi prema potrebitim (zatvorenima, zarobljenicima, gubavcima, siromasima, nahočadi, djevojkama bez miraza i dr.) i, osobito, prema djelima milosrđa povezanim sa smrtnim časom, oko solidarnosti između živih i mrtvih. „Istodobno se proširilo ufanje da molitve živih mogu pomoći spasu duša preminulih, a osobe posvećene pobožnosti učinilo idealnim posrednicima i zagovornicima pred Bogom. Stoga se legati *pro anima* usmjeravaju prema svećenicima, samostanima i crkvama, a i prema laicima koji žive posvećeni vjeri.” [str. 259]

Jedan primjer iz knjige sumira niz važnih autoričinih zapažanja u tom smjeru. Godine 1463., u očekivanju turskog napada, kada su se rušile crkve po predgrađima, trećoredice koje su živjele uz Sv. Andriju preselile su se u grad, u kuću koju im je stavio na raspolaganje Ivan Andrijin Volčo, uz netom izgrađenu crkvu Sv. Nikole Tolentinskog i hospital, preko puta glavnog portala stare katedrale. Oporukom iz 1465. izrazio je želju da se trećoredice, po mogućnosti franjevke i plemkinje, nastave koristiti kućom koju im je ustupio. „Ostavitelj Volčo očekivao je od trećoredica da se brinu za kandila i za održavanje liturgije, kao i da mole Boga za njegovu dušu i dušu njegovih predaka – namijenivši im u osnovi iste pobožne zadaće koje su imale rekluze ... izdvojio svotu od 200 perpera bude li potrebno podignuti četvrti (tj. treći) kat na kući (*se bisogno fosse alzar et levar la dicta casa in suso in quarto palmento*).” [str. 237–241] Autorica izbliza prati – a riječ je o relativno opsežnoj *case study* – sudbinu te male zajednice na tom lokalitetu. Rado bih te podatke povezao s poznatim Diversisovim navodom u kojem opisuje privatni oratorij Ivanova oca Andrije, u kući u gradu: „Andrija Martolov de Volze, plemić, kako sam razabrao, velikodušan, pravi kršćanin i nadasve predani dobročinitelj koji je dva puta posjetio Sveti grob Gospodina Isusa, pa se potrudio izgraditi njemu sličan u Dubrovniku, u svome vlastitom domu i izvan gradskih zidina, pored jednog svojeg lijepog perivoja, gdje je često okupljao svećenike i gostio ih na slavu našega Spasitelja.” (*qui cum bis visitasset Sanctum Sepulchrum Domini Jesu, illius similitudinem Ragusij in domo propria studuit aedificare, et extra urbis moenia apud quoddam eius tunc pulchrum viridarium....* – de Diversis 2004., str. 105, 183).

Andrija Martolov de Volze znameniti je admiral i višestruki dubrovački knez, a zajedno sa sinom jedincem jedan je od najpoduzetnijih kapitalista onodobnog Dubrovnika. Casata im je pripadala Gučetićeveu klanu, a izumrla je 1517. godine. Ivan (Živko) Volčo, s nadimkom Cigulić, spomenutom oporukom utemeljio je zakladu ostavivši golem imetak u nekretninama i novcu na korist ženskih samostana u Gradu i na Lokrumu, vladika trećoretkinja, ubogih redovnika, za otkup robova, za rad triju bolnica itd. Prema ovoj pretpostavci, „Sveti grob Gospodina Isusa”, koji je stajao valjda u kapeli koju je Volčo imao *in domo propria*, mogao je postati fokus pobožnosti zajednice trećoretkinja koje su tu našle prvo azil, potom mali samostan.

Autorica je pokušala dati i ideju fizičkoj strukturi nestalih dubrovačkih rekluzija, koliko je to bilo moguće na temelju arheoloških i arhivskih nalaza, te analogija, primjerice, s jedinim sačuvanim rekluzorijem na jadranskoj obali, koji i danas stoji uz crkvu Sv. Nikole u Starom Gradu na Hvaru. Sljubljenost rekluzorija i crkve – zaključuje iz analiziranih izvora – „govori o tome da rekluzi ‘prebiva’ u crkvi. Dokumenti svjedoče da su barem neki rekluzoriji u ranijem razdoblju imali ulaz iz kora crkve.” To potvrđuju opisi sobice Ozane Kotorske koja je od namještaja imala drveni krevet do kojeg se penjala ljestvama s pet prečaka (u znak pet Isusovih rana). Izba je imala otvor prema svetištu crkve „pa je na takav način razvijala trajno klanjanje pred Kristom”. Preko tog otvora je primala pričest, komunicirala sa svima koji su hrlili da od nje dobiju savjet ili ohrabrenje.

Ipak, autorica na više mjesta poziva na oprez u interpretaciji izvora, pitajući se u kojoj je mjeri slika o rekluzama, zazidanim u svojim isposnicama, određena karakterom hagiografskog žanra. To bismo trebali držati na pameti i kad čitamo o Ozaninim stradanjima „koja nisu manja od stradanja mučenika prvih kršćanskih vjekova (...) koja su možda lakša s obzirom na žestinu, tim ljuća glede trajanja (...) jer može li biti težeg mučeništva od života, kojemu je za pola vijeka post sve stroži, uvijek dulja bdijenja, sve okrutnija bičevanja...”, provodeći pune 44 godine u svojevolumnom zatvoru. Osnovni izvor o njoj hagiografske je prirode, tako da je teško reći što su *loci communes* tog žanra, a što stvarni biografski podatci. Topiku, bez ironije, sintetizira Flaubert u svojem *Iskušenju svetog Antuna*: „Okolo bokova sam nosio osamdeset funta bronce kao Euzebijije, tijelo sam izlagao ubodima kukaca kao Makarije, pedeset i tri noći nisam ni oka sklopio kao Pahomije, i ni oni kojima su odsjekli glavu, koje su rastrgali kliještima ili koje su žive spalili možda nisu bili hrabriji od mene, budući da je moj život trajno mučenje. (...) Pošto sam nadvladao sotonu, proveo sam dvanaest godina hraneći se samo mirisima.”

Ozani su pripisivali različita čuda, viđenja i druga mistična iskustva. U načelu se zbog toga mogla naći pod udarom optužbi za herezu. Nella Lonza opširno izlaže slučaj jedne dubrovačke rekluze koja je 1405. optužena i osuđena na progon iz Dubrovnika i s cijelog područja Republike jer je, „praveći se da je gatar, u tri navrata širila pukom svoje vizije i objave” koje su joj prenijeli duhovi. [str. 130–131] Ozana je pak znala, posve razborito, po riječima svojeg biografata, da „svoja mišljenja treba pripisivati drugima, sjećajući se riječi sv. Pavla, koji je ženama zabranjivao da tumače svete knjige, da se ne bi izazivala osjetljivost ljudi”.

Osobito je važno jedno od središnjih poglavlja knjige: „Građa za individualne i kolektivne biografije”, u kojem je autorica uspjela rekonstruirati „biografska torza” dvadesetak dubrovačkih rekluzi od kojih neke dolaze iz najboljih familija – Menče, Ghetaldi, Binçola, Bonda, Palmota. Pritom ima stalno na umu da su rekluze i pustinjaci izdanci istog pobožnog pokreta, pa ih treba zajedno razmatrati i uspoređivati: „Po brojnosti jednih i drugih, vidi se da je muški krak bio znatno slabiji, skoro pa marginalan. Od imenom poznatih 419 rekluzi i pustinjaka, potonjih je svega 25 (6%). Pustinjaci ne samo da su malobrojni, već su i većinom smješteni na udaljenim izvangradskim položajima, dok su samo dva čista pustinjačka stana bliže gradu (Orsula, Danče).” [str. 147]

Lonza podcrtava činjenicu da je važan dio eremitskog ideala predstavljao manualni rad, te privatna i zajednička molitva. Mnoge od tih pobožnih žena uzdržavale su se obradom zemlje, uzgojem pčela, tkanjem... „Preporučivala im se umjerenost i jednostavan život sličan seljačkome, a ne trapljenje i krajnja oskudica.” Sve to lijepo pokazuje primjerom postupnog rasta samostana uz crkvicu Sv. Mihajla nad Stonom. Ispočetka su u krajnjem siromaštvu provodile gotovo pustinjački život kao „skup pobožnih žena” (*Congregatio piarum mulierum*), da bi 23. travnja 1562. bile službeno primljene u Treći dominikanski red i došle pod upravu Dubrovačke dominikanske kongregacije. Kad ih je u travnju 1588. posjetio Serafino Razzi, kao vikar Dubrovačke dominikanske kongregacije, mogao je zapisati: „Te dominikanke, gotovo pustinjakinje, imaju crkvicu i udobnu kućicu s tkalačkim stanovima na kojima rade nakon svoje službe i molitava. Oko svoje nastambe imaju i vrtove s vinogradima i malim poljima bogatim drvećem i voćem. Imaju i stado ovaca, te pastiricu i psa što po danu čuva te životinje, a po noći njihovu kuću. Imaju mnogo košnica s pčelama koje im daju mnogo meda. A tih službenica Gospodnjih te je godine bilo tek osam. Blago njima, koje dobrotom i jednostavnošću, tako povučene od svijeta, zaslužuju raj i žive za Boga i za dobre ljude, zadovoljne u ovome životu.”

U zaključku autorica podcrtava činjenicu da su se picokare u hrvatskim krajevima najduže održale baš na području Dubrovačke biskupije. „Na blagdan Velike Gospe 1960. preminula je posljednja članica franjevačkih picokara uz crkvicu Siguratu u Dubrovniku, s. Franciska Vicelić, a 6. travnja 1976. u vječnosti joj se pridružila s. Mare Kulišić, posljednja članica zajednice franjevačkih picokara kod Tri crkve na dubrovačkom Boninovu. Nadživjela ih je dominikanska picokara Hozana Šutalo, posljednja članica samostana sv. Mihajla na istoimenom brdu kraj Stona. Budući da je ona ujedno bila posljednja hrvatska picokara, njezinom smrću 28. veljače 1984. nestalo je takvoga oblika redovničkoga života u našim krajevima.”

Konačno, autorica donosi pregled svih lokaliteta na kojima su živjele dubrovačke rekluze, prema kronološkom redu njihova javljanja u arhivskoj građi. Najveći broj izvora crpila je iz serije *Distributiones testamentorum* (ser. 10.2) Državnog arhiva u Dubrovniku, sv. 1-23 (1349-1499), dočim su joj za prvu polovicu 14. stoljeća glavno vrelo bile knjige oporuka (*Testamenta notariae*). Od objavljenih izvora, korisne informacije o ranom razdoblju djelovanja rekluzorija dali su joj *Spisi dubrovačke kancelarije I-IV*.

Možda se mogao spomenuti i „Opis Lopuda i njegovih spomenika” Ivana Matijaševića (*Zibaldone II, Memorie storiche su Ragusa raccolte dal Padre Gian Maria Mattei*, MSS 434 u knjižnici Male braće u Dubrovniku) u kojem se nalazi više zanimljivih potvrda o djelovanju picokara na tom otoku, na kojem su živjele uz više crkava baveći se uobičajenim stvarima. Premda Matijašević piše u kasnijem vremenu, u više se navrata referira na starije rekluzorije ili eremitorije, neke već i ugasle. Za razumijevanje raspona njihovih „kompetencija”, upečatljiv je spomen jedne picokare koja je čuvala prastaru crkvu Sv. Ivana Krstitelja na vrhu brda, na pola puta prema matici Gospe od Šunja, živeći u nekoj kućici, udarajući u sva zvona protiv oluje, kada je vidjela da se približava, za što bi od mještana zaslužila dobru lemozinu. Zaslužuje to, veli Matijašević, zbog opasnosti od munja koje tu često udaraju i znaju znatno oštetiti stare čemprese ispred crkve.

Najnovija knjiga Nella Lonza u potpunosti je odgovorila njezinu nastojanju da razriješi problem „polja neviđenja u normalnom vidnom polju”, odnosno, da do tančina istraži fenomen pustinjaštva u pobožnom krajobrazu srednjovjekovnog Dubrovnika. Knjiga je vrlo važan, upravo pionirski doprinos kulturno-povijesnoj i religijskoj povijesti Dubrovnika, dubrovačkog kraja, ali i čitave naše obale, doprinos koji će bez ikakve sumnje imati odjeka u historiografiji koja se bavi ovim pitanjima u širem sredozemnom i europskom kontekstu, u vremenu srednjeg vijeka i renesanse, u kojem su sveto i religiozno još nerazdruživo spojeni s profanim i svjetovnim, kada je vjera ispunjavala um i djelo i onih koji nisu vjerovali.